

ПРОБЛЕМИ КОДИКОЛОГІЇ ТА КОДИКОГРАФІЇ

О. А. Іванова

*кандидат філологічних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ*

ПАПІР КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСІВ XVI СТ.: АНАЛІЗ ПОХОДЖЕННЯ ТА ДИНАМІКА ВИКОРИСТАННЯ

Кодикологічне описування рукописної книги (РК) включає багато аспектів, у тому числі – вивчення її історії, яке передбачає визначення соціального та географічного походження книги, її авторів, укладачів, інтролігаторів, власників, міграцію, а також історію скрипторіїв бібліотек та багато іншого, що має зв'язок з побутованням РК. У цьому процесі одним з найважливіших чинників є вивчення матеріалу письма (пергамену та паперу), на якому написаний рукопис, поряд з вивченням оправ, почерків, чорнила, організації тексту, оформлення та оздоблення сторінки тощо.

Першим етапом кодикологічного вивчення рукописної книги є філігранознавчий аналіз. Крім своєї головної функції датування рукописів, що не мають прямої вказівки стосовно дати створення, за допомогою аналогів у альбомах філіграней, вивчення філіграней кожного рукопису вирішує цілий комплекс питань, пов'язаних з виробництвом паперу, його міграцією, купівлею та продажем, використанням паперу схожого типу у майстернях та скрипторіях, торговими та власницькими марками (філігранями, штемпелями) тощо. Тому у багатьох дослідженнях питання походження паперу розглядається у комплексі із вивченням філіграней.

Відомі західні філігранологічні альбоми завжди супроводжуються історичними дослідженнями папірень, однак публікації альбомів датованих філіграней, перш за все, мають на меті допомогти встановити час написання документа чи рукопису і використовуються дослідниками рукописів перш за все саме з цією метою. Проте вивчення філіграней певного періоду, з точки зору їхнього походження, допомагає в локалізації створення та визначенні історичної долі рукопису.

Звичайно, філігрань не має вирішального значення при встановленні міста або регіону створення того чи іншого рукопису. Вирішенню питання походження РК сприяє, в першу чергу, графічний аналіз письма кодексу, який допомагає досліднику зробити основні висновки стосовно територіальних особливостей графіки, хоча територіальні прикмети є менш численними, отже, відповідно, їхнє встановлення може бути більш випадковим. Щодо періоду XVI ст., то тут перше місце посідає аналіз півуставної графіки, яка є у цей час головним типом письма, що має певні територіальні види. Поряд із графічними особливостями важливим критерієм встановлення місця створення РК є вивчення його мовних особливостей, однією з найважливіших додаткових ознак є й стиль художнього оздоблення РК.

Проте у процесі встановлення місця створення РК поряд з дослідженням графічних та мовних особливостей тексту, які є вирішальними в цьому питанні, важливе значення для рукописів XVI ст. має також і вивчення паперу щодо країни його виробництва, особливо у сумнівних випадках. Особливого значення як у загальнонауковому історичному, так і в методологічному аспектах це питання набуває при дослідженнях рукописів значного історичного періоду, здійснених на матеріалі кирилических рукописів різної локалізації, їхнього порівняльного аналізу, розглянутого у динаміці.

Із використанням створеної в ІР бази даних РК XVI ст. «Кодекс» нами був проведений аналіз походження паперу РК стосовно країн виробництва, а також зіставлення отриманих даних з країнами створення самих РК з цього паперу на матеріалі близько 200 кирилических рукописів XVI ст. різної локалізації, що зберігаються в Інституті рукопису (ІР) НБУВ.

Далі будуть розглянуті типи філіграней паперу XVI ст. за їхньою кількістю, від найбільш до найменш поширених. Слід зауважити, що до аналізу паперу не були залучені РК тієї локалізації, яка представлена незначною кількістю для встановлення закономірності.

При аналізі філіграней були використані такі альбоми філіграней: Лауцявичюс Е. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Атлас. – Вильнюс, 1967; Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. СПб., 1899; Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI–початок XX ст.). К, 1986; Тромонин К.А. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги,

грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844; Briquet C.M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. T. 1–4. Leipzig, 1923; Piccard G. Die Ochsenkopf-Wasserzeichen. Bd. 1–2. Stuttgart, 1966; Die Kronen-Wasserzeichen. Bd. 1–2, 1961.

У рукописах може бути виявлено від однієї до кількох філіграней. У сумнівних випадках при визначенні походження паперу із однією з філіграней рукопису цілком природно орієнтуватися на походження інших філіграней цього рукопису. Проте це є справедливим лише для рукописів, що не є конволютами.

У статті при посиланні на аналог в альбомі вказується і ступінь ідентифікації: тотожність (тотож.) – повний збіг контурів знака і розташування філіграні, близькість (бл.) – збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів, подібність (под.) – подібність у загальній композиції малюнків і деталях, тип – подібність у загальній композиції малюнків.

Філігранню, яка найчастіше (усього 76 разів) зустрічається в рукописах ІР, є *кабан* (або *вепр*), що переважає у більшості українських РК середини та третьої чверті XVI ст. Зображення кабана входило до герба сілезького міста Швейднице (м. Сведнице у сучасній Польщі). Твердити, що всі рукописи із цим знаком написані на папері, виготовленому лише у Швейднице, неможливо, оскільки до середини XVI ст. використання його значне поширюється: його використовують інші папірні як у самій Сілезії, так і за її межами. Так, на думку Лауцявичуса, її виготовляли також і в Литві, у Вільнюсі¹. Однак, оскільки виключне право зображення цього знаку було отримано папірнею у Швейднице в 1543 р. і підтверджене у 1573 р., тому папір, якій містить цю філігрань, слід вважати переважно сілезьким. Саме цей папір починають використовувати в Україні для написання РК у другій третині XVI ст. поряд з французьким та німецьким; так, у значній частині досліджених рукописів середини століття філігрань *кабан* звичайно зустрічається з філігранями *тіара* та *голова бика*.

Друга за вживаністю філігрань XVI ст. – *гличик* – посідає особливе місце серед водяних знаків тому, що вона тривалий час використовувалася в папері рукописів і друкованих видань. Загальна кількість філіграней типу *гличик* у наших РК – близько 35.

Видатному паперознавцю Ш. Бріке, який довів французьке походження цього знака у XV–XVI ст., вдалося встановити різно-

види цього типу для папірень різних провінцій Франції (Briquet С.-М. № 12476–12915)*.

Більшість досліджених філіграней цього типу (де була можливість встановити походження) зустрічається у російських рукописах, написаних на папері з Ельзасу, Лотарингії, дещо менше – Нормандії та Шампані, однак зустрічаються й типи з північних регіонів. За альбомом-довідником Лауцявичуса, певний тип філіграні XVI ст. – *ваза з квітами* – є характерним для литовських земель, у джерелах російського походження вони не зустрічаються. Однак філігрань такого типу, причому французького походження, міститься у рукопису, безсумнівно, російського походження – Збірнику житійного змісту 50–60 років XVI ст. (ф. 302, № 27, 28). Найбільш поширена форма *гличика з короною під розеткою*, коло з'єднання ручки з горловиною – три кульки. Ці форми склалися до середини XVI ст., варіюються лише буквені сполучення на середині гличика. Форми під півмісяцем є рідкісними у другій половині XVI ст. Папірні Німеччини використовують цей знак лише у першій половині XVII ст.²

Різновиди першої половини XVI ст.: *гличик із розеткою над ним і лілією на тулубі*, тип Лихачов № 1710 (ф. 301, № 21п), *гличик одноручний із літерами "JMB"*, под. Лихачов № 1522 (ф. I, № 166), *гличик одноручний з літерами "LD"*, под. Бріке № 12613 (ф. 301, № 193 л), *гличик одноручний із хрестом на кришці і двома смугами*, тип Бріке № 12484 (ф. I, № 7453), *гличик дворучний з двома смугами на тулубі*, тип Бріке № 12862 (ф. 301, № 193л), *гличик одноручний з літерами "LD"*, под. Бріке № 12613 (ф. 301, № 193 л).

Різновиди середини та третьої чверті XVI ст.: *гличик із двома смугами на тулубі і квіткою*, тип Лихачов № 1833 (ф. 302, № 4), *гличик із літерою "R"*, тип Лихачов № 1743 (ф. 302, № 13), *гличик із літерами "RE" або "BR"*, тип Бріке 12808 (ф. 302, № 13), *гличик дворучний із квіткою і листям* (у різних варіантах), под. Лихачов № 2852, 2900, тип Лихачов № 2851 (ф. 302, № 37, 38); под. Лихачов № 2854 (ф. I, № 7458).

Різновиди останньої чверті XVI ст.: *гличик одноручний з літерами BO*, *гличик із подвійним овальним візерунком*, аналог не визначений (ф. 302, № 27), *гличик із літерами "IV"*, под. Лихачов № 4067 (ф. 302,

* При посиланні на аналог філіграні в альбомі вказується ступінь ідентифікації, скорочено (за автором) назва альбому та номер аналога.

№ 27), *гличик одноручний із літерами "IR", квіткою над розеткою*, тип Бріке № 12757 (ф. 302, № 18), *гличик одноручний із малюнком*, тип Лихачов № 4102 (ф. 302, № 18), *гличик одноручний з літерами SP[?] на тулубі*, тип Бріке № 12813 (ф. 302, № 18), *гличик одноручний з літерами "PO", розеткою і півмісяцем*, под. Бріке № 12804 (ф. 302, № 19), *гличик дворучний з чотирилисником і літерами "AC" або "AG"*, под. Лихачов № 4126 (ф. 302, 19), *гличик одноручний із розеткою і чотирилисником і літерами "IV"*, под. Бріке № 12742 (ф. 302, № 20), *гличик із літерою "O" у верхній частині, літерою "M" під рукою і півмісяцем над ним*, тип Бріке № 12817 (ф. 302, № 20), *гличик одноручний із літерами "VH"*, под. Бріке № 12781 (ф. 301, № 380п), *гличик дворучний з чотирилисником угорі, на тулубі дата "1596"* (ф. I, № 3982), *гличик одноручний із літерами "JD"*, тип Лихачов № 1955 (ф. 312, № 233), *гличик одноручний з двома смугами на тулубі, розеткою і чотирилисником*, тип Бріке № 12638 (ф. I, № 7456); *гличик дворучний з літерами "PM"*, под. Лихачов № 4098 (ф. 301, № 380п), *гличик із літерами "DB"*, под. Лихачов № 4099 (ф. 301, № 380п).

Наступна за кількістю філігрань, переважно французька і частково італійська за походженням, – *рукавичка* та її варіант *долоня*, що зустрічаються у російських та одному сербському рукопису початку та першої третини XVI ст. у різноманітних варіантах. Розташування папірень, котрі виготовляли папір з цією філігранню, – центр та південь Франції, П'ємонт та Генуя.

Основний тип цієї філіграні – *рука з короною* походить з папірень південно-західної Франції, які експортували папір з Бордо, і тому вона трапляється в рукописах, написаних у Нормандії, Бретані, Рейн-Вестфалії, у містах Гамбург, Бремен та Любек³. Корона не означає приналежність ні до конкретного власника, ні до конкретного регіону, вона використовувалася скрізь, можливо, лише для того, щоб підкреслити високу якість паперу. На думку Лауцявичюса, цей знак поступово почали імітувати папірні інших країн⁴. Однак у нашому випадку навряд чи можна припустити якийсь інше походження цього знака, оскільки в розглянутих рукописах IP він міститься поряд з іншими французькими водяними знаками.

Папір рукописів початку та першої половини XVI ст. містить такі різновиди: *рукавичка з квіткою*, под. Лауцявичюс № 3581 (ф. 302, № 16), *рукавичка з хрестом і п'ятилисником над нею*, под. Бріке № 10846 (ф. I, № 3952); *рукавичка з хрестом і чотирилисником*, под. Бріке № 11428 (ф. I, № 3952), *долоня з чотирилисником над*

нею, тип Лихачов № 1329 (ф. I, № 7453), долоня з квіткою над нею, под. Тромонін № 318 (ф. I, № 1059); под. Лихачов № 1444 (ф. 307, № 531п); рукавичка з фестонами та короною, тип Бріке № 10911 (ф. I, № 7483), долоня в манжеті з трилисником над нею, под. Бріке № 11465 (ф. 160, № 408), долоня з чотирилисником над нею, тип Лихачов № 1573 (ф. I, № 5524).

У рукописах середини та третьої чверті XVI ст. є такі різновиди: рукавичка з фестонами, літерою “O” та короною, тип Лихачов № 1770 (ф. 310, № 28), рукавичка з короною, тип Лихачов № 1746 та 1749 (ф. 310, № 28), рукавичка з серцем і зіркою над нею, тип Лихачов № 1880 (ф. I, № 7457), рукавичка з фестонами і короною над нею, тип Лихачов № 1875 (ф. I, № 7457), долоня з короною над нею, под. Лихачов № 1714 і № 1749 (ф. 301, № 174л); тип Бріке № 10982 (ф. I, № 7458); тип Лихачов № 1874 (ф. I, № 7495); тип Бріке № 10958 (ф. I, № 7496); тип Лихачов № 1746 (ф. 310, № 29), долоня з літерами “RV” та короною над нею, бл. Бріке № 11071 (ф. 302, № 20), долоня з шестикутною зіркою над нею, под. Бріке № 10788 (ф. 302, № 20), долоня в манжеті, тип Бріке № 11405 (ф. 301, № 10 л), долоня в манжеті з п'ятикутною зіркою та короною над нею, тип Лауцявичус № 3583 (ф. I, № 7496), долоня в манжеті з малою літерою “d”, тип Лихачов № 1770 (ф. 301, № 29), долоня в манжеті з короною над нею, на долоні фігура у вигляді ріжки, под. Лихачов № 4339 (ф. I, № 7495), долоня з квіткою над середнім пальцем, под. Бріке № 11431 (ф. 301, № 46л).

Деякі водяні знаки того чи іншого західноєвропейського походження (французького або італійського) отримали імітованих “двійників” у Німеччині. До цих типів відносяться голова бика та тіара, широко розповсюджені на папері рукописів XVI ст.

Філігрань **голова бика** міститься у різних варіантах на папері РК ІР (загальна кількість – 16). У рукописах першої половини століття: голова бика, тип Бріке № 15169, 15174 (ф. 301, № 30 л), под. Бріке № 15337 і под. Лихачов № 1847 (ф. 312, № 149), голова бика з хрестом, переповитим змією, под. Пікар № 234 (ф. 307, № 485п), под. Бріке № 15402 (ф. 303, № 117), бл. Бріке № 15394 (ф. 308, № 553п), бл. Бріке № 15351 (ф. 306, № 236п), тип Пікар XVI, 64 (ф. 301, № 32 л), голова бика з зіркою над нею, под. Лихачов № 1277 (ф. 306, № 236п), голова бика з квіткою та змією, аналог не встановлений (ф. 302, № 43), голова бика з короною над нею, тип Бріке № 14591, 14594 (ф. 311, № 575), голова бика с хрестом, переповитим

змією з гербом і короною над нею, бл. Лауцявичюс № 1490 (ф. 308, № 533); тип Бріке № 1185 (ф. 306, № 236 п), голова бика з літерою *S* між рогами, под. Бріке № 14479 (ф. 301, № 14п). У рукописах середини і другої половини століття цей тип філіграні не зустрічається.

Більшість цих різновидів міститься в українських рукописах, один – у сербському (ф. 301, № 376л), три – у російських, написаних на рубежі XV–XVI ст.

Ця філігрань виникла в Італії, набула значного поширення в XV–XVI ст. у Німеччині. Над головою частіше за все розташований хрест із зіркою, квіткою або короною, інколи переповитий змією. При розгляді цих філіграней мають велике значення інші філіграні рукопису, їхнє сполучення (якщо кодекс не є конволютом). Типи філіграней, що належать до першої чверті XVI ст., за альбомами Бріке, мають як німецькі, так й італійські аналоги. Так, певний тип філіграні *голова бика* – з товстими рогами – характерний для італійських папірень (ф. 306, № 236 п), саме він міститься на папері російських рукописів рубежу XV–XVI та початку XVI ст. Проте в одному з рукописів початку XVI ст. (ф. 311, № 575, ч. 7) поряд з *головою бика* зустрічається філігрань *гори*, що є суто німецькою. У Хронографі (ф. 301, № 157п) *голова бика*, *переповита змією*, *голова бика з хрестом* зустрічаються поряд з філігранню *літера W* під короною, що є гербом Бреслау. Можливо це певною мірою свідчить про німецьке походження цієї філіграні у першій третині XVI ст. в українських рукописах. У той час, коли *голова бика* зустрічається у рукопису сербського письма (ф. 301, № 376л) поряд з трьома венеційськими філігранями (*якір у колі і зіркою над ним*, *капелюх*, *капелюх із чотирилисником над ним* тощо), папір є, очевидно, італійським.

Тип філіграні *тіара* (13 філіграней) є різновидом загального типу *корона* і використовується від 1474 р. до кінця XVI ст.⁵ Будучи італійським за первісним походженням, уже з перших десятиліть XVI ст. варіант цього типу (високої, вузької форми) імітується на папірнях Німеччини, проте одночасно продовжується існування цього знака також і в Італії⁶. За дослідженням Лихачова, в російських (переважно), а також і в білоруських і українських рукописах *тіара* зустрічається до межі третьої чверті XVI ст. У нашому дослідженні всі рукописи, що містять філігрань *тіара* – українські або білоруські.

Рукописи першої половини XVI ст. мають такі різновиди: *тіара з хрестом*, бл. Лихачов № 1387 (ф. 301, № 73л), под. Пікар IX, № 21 та под. Бріке № 5046 (ф. 30, № 2), *тіара з хрестом і зірочкою над*

ним, аналог не встановлений (ф. 303, № 110), тип Пікар VII, № 26 (ф. 301, № 32л), *корона*, тип Пікар VI, № 4 (ф. 301, № 30 л), *тіара з хрестом*, тип Пікар VI, № 29 (ф. 301, № 32л); под. Бріке № 4959 (ф. 301, № 157п), *тіара з розширеним верхом і хрестом*, под. Бріке № 5067 (ф. 301, № 157п). Середина та третьої чверті XVI ст.: *тіара з хрестом і зірочкою над нею*, под. Лихачов № 1773 (ф. I, № 166), *тіара з різком під нею*, бл. Пікар X, № 41 (ф. 306, № 235 п).

Якір (9 філіграней) – філігрань виключно італійська, і той різновид, що зустрічається в розглянутих РК, майже в усіх випадках є венеційським⁷, а рукописи, за винятком одного, є сербськими різного часу написання (включно останнє десятиріччя).

Філігрань **сфера**, що є французькою, зустрілась 7 разів у російських рукописах включно третю чверть XVI ст. (ф. 301, № 40л; ф. 302, № 20; ф. I, № 7492; ф. 301, № 41л; ф. 33, № 2; ф. I, № 7457; ф. I, № 7458).

Окремою групою ми розглянемо філіграні, що є польськими та литовськими гербами. Так, досить поширеним є водяний знак **лілія**, що має довгу історію. Він виник в Італії, потім потрапив до Франції (різновид *подвійної лілії*), і вже у такому вигляді повернувся в Італію. **Подвійна лілія** не завжди вказує на герб, тому що поширення цього знака привело до виробництва певного гатунку паперу (у Франції), що називався “fleur de Lis”, тобто зображення лілії могло позначати лише його гатунку.

У XVI ст. папір з лілією виготовлявся у Німеччині, Австрії, Польщі. В польську та литовську геральдику ця філігрань потрапила у вигляді подвійної лілії та отримала назву **Гюздава** (у наших рукописах – 9 філіграней). В Польщі належала до родів Бонарів, Корфів, Паців, Подберезьких. Папір з цією філігранню (як на гербовому щиті, так і без нього) міг бути з Малої Польщі, але дослідники паперу зазначають використання цієї філіграні також і на папірні у Нисі (Сілезія)⁸, звідки папір вивозився в Краків, Вільнюс та Львів. На нашу думку, якщо використання паперу з цим знаком в українських та білоруських рукописах у середині XVI ст. важко визначити однозначно (ф. 312, № 78), то у другій половині, й особливо наприкінці століття можливо стверджувати її польське походження.

Папір з філігранню **Єліта** (всього 12 філіграней) – три перехрещених шаблі – мали близько 200 польських родів і 8 литовських⁹. Папір виготовляли у XVI ст. папірні Малої Польщі та кілька папірень Вільнюса.

Папір з філігранню **Сокира** (13) вироблявся під Краковом, в

Кшешовіці. Різновиди цього герба (без орла) широко вживалися в XVI ст. і в Литві.

Філігрань *Підкова*, поширена як в Польщі, так і в Литві, вироблялася теж у Кракові. Чимало родів мало її своїм гербом. Існувала у двох основних різновидах: *Яструбок* (де підкова з хрестом у середині, направлена вгору – 6 різновидів) і *Туна підкова* (де підкова з хрестом в середині, направлена вниз – 3 різновиди). В рукописах деталі цих гербів часто переплутані. Ще два різновиди – герб *Любич* (4), що зображує два хрести над підковою і під нею, а також герб *Сліповрон* з птицею на хресті. Вельми часто зустрічається і польський герб *Габданк* (10 раз). 3 рази зустрівся герб *Свенциц* (подвійний хрест), папір з ним вироблявся у Пруднику під Краковом.

Незважаючи на відносно велику кількість філіграней кожного з цих гербів, що містяться на папері порівняно короткого періоду часу (80–90 роки XVI ст.), вони не збігаються, лише два різновиди з них повторюються у різних рукописах: *Габданк*, Каманін № 196 (ф. 313, № 9 та ф. 312, № 96); *Єліта*, Каманін № 156 (ф. 312, № 79 та ф. 312, № 82).

Для численних збірників, що переписувалися найчастіше у кінці XVI ст., характерним є сполучення різних філіграней польсько-литовських гербів в одному рукопису. Так, у Бесідах Іоанна Златоуста останньої чверті XVI ст. (ф. 303, № 112) присутні філіграні *Сліповрон*, аналог не встановлений; *Яструбок*, тип Каманін № 36–38; *Єліта*, под. Мацюк; № 34, *Сокира*, бл. Каманін № 227; у Глумачних псалмах (ф. 313, № 6) – *Єліта*, бл. Каманін № 155; *Габданк*, бл. Каманін № 179; *Сокира*, бл. Каманін № 284; у Збірнику повчань (ф. 313, № 16) – *Габданк*, бл. Каманін № 183; *Яструбок*, бл. Каманін № 87; *Лебідь*, тип Каманін № 344.

Польсько-литовські герби шляхетських родів та міст використовувалися як водяні знаки і на папірнях, що були засновані на території України протягом XVI ст. Такі водяні знаки мала Буська папірня – герби *Леліва* та герб *два хрести над і під підковою* (що був запозичений як герб Буська з польського герба *любич*), а також Лівчицька папірня – герб *Єліта*. Продукція цих двох папірень користувалася великим попитом на львівському ринку¹⁰.

Можливо, на папері цих двох папірень створені Бесіди св. Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна (ф. 303, № 112). Рукопис написаний на папері двох сортів: з філігранями *два хрести над і під підковою* (польський герб *Любич*), под. Каманін № 42 та бл. Мацюк

№ 267 (Буськ), а також *Єліта*, под. Мацюк № 134. Запис замовника у РК свідчить про те, що рукопис створено в Львові: "накладомъ недостойнаго дїакона игнатїа савича. бывшѣ ми въ то время въ градѣ лвовѣ" (арк. 477). Звичайно, неможливо твердити про приналежність паперу з цими філігранями до конкретної папірні, тому що вони мали значне поширення також на польських та литовських землях. Отже, водяні знаки з цими гербами можна умовно віднести до виробів Лівчицької та Буської папірень.

Крім кількох основних типів філіграней, що зустрічаються у великій кількості та варіантах, є чимало філіграней, які трапляються в одному-двох випадках. Їхній перелік доцільно навести відповідно до країн (регіонів) виробництва відповідного паперу.

Італійські філіграні: перша половина XVI ст.: *орел у колі*, тип Бріке № 11990 (ф. 301, № 177п); *вузол*, тип Бріке № 11990 (ф. 308, № 550); *ваги в колі*, тотож. Лихачов № 1673 (ф. 303, № 113); *ваги в колі із зіркою над ним*, тип Лихачов № 3413 (ф. 312, № 89). Середина та третя чверть XVI ст.: *хрест з двома поперечками*, тип Бріке № 5755 (ф. 301, № 21п).

Французькі філіграні: перша половина XVI ст.: *сонце*, бл. Бріке № 13908 (ф. 312, № 281); *літера В під короною*, бл. Лихачов № 1587 (ф. 312, № 281); *гербовий щит з сонцем на ньому, над ним – чотирилисник, під ним – літера В*, под. Лихачов № 2957 (ф. 307, № 531 п); *гербовий щит із трьома перекресленими хрестиками та трьома смугами, під щитом – мала літера "d"*, Бріке № 1482 (ф. I, № 3952); *літера F*, под. Лихачов № 1598 (ф. I, № 7483); *коло св. Катерини*, тип Лихачов № 1511 (ф. 160, № 408); *герб із трьома ліліями*, под. Бріке № 1718 (ф. 302, № 16, 43); *єдиноріг*, тип Лихачов № 1525 (ф. 302, № 17) та тип Бріке № 10023 (ф. 160, № 408); *літера P з квіткою над нею*, под. Лихачов № 1472 (ф. 306, № 236п).

Середина та третя чверть XVI ст.: *герб з літерою F під короною*, тип Бріке № 8158 (ф. I, № 2786); *герб із лілією і короною над ним*, бл. Лихачов № 2884 (ф. 309, № 567п); *дві перехрещені стріли*, тип Лихачов № 3058 (ф. 312, 221) та тип Лихачов № 3353 (ф. I, № 7458); *зірка*, под. Бріке № 6059 (ф. 301, № 46л); *корабель*, тип Лихачов № 3058 (ф. 312, № 221); тип Лихачов № 3353 (ф. I, № 7458).

Остання чверть XVI ст.: *герб із літерою В на щиті і підписом "NICOLAS LEBE"*, под. Бріке № 8079 (ф. 301, № ДА 365-4); под. Бріке № 8080 (ф. 312, № 233); под. Лихачов № 1957 (ф. 310, № 13); *літера "P" з квіткою над нею*, под. Бріке № 8719 (ф. 310, № 5).

Німецькі та австрійські філіграні: у першій половині XVI ст.

філіграні цього походження відсутні. У середині XVI ст.: *ведмідь*, тип Бріке № 12325 (ф. I, № 7492); *двоглавий орел*, тип Бріке № 235 (ф. 306, № 13п). В останній чверті: *ведмідь*, под. Laucevicius № 2505 (ф. 306, № 80п), *поштовий ріжок на гербовому щиті*, тип Лауцявичус № 2978 (ф. 303, № 112), *герб Башта (три башти)*, бл. Бріке № 2335 (ф. 306, № 80п); *герб із коронованою головою на верхньому полі*, тип Бріке № 2238 (ф. 301, № 365-4).

Сілезькі філіграні: у першій половині XVI ст. відсутні. У середині та третій чверті XVI ст. трапляються: *лілія на гербовому щиті*, под. Лихачов № 1691 (ф. 312, № 87; ф. 301, № 34л); *герб із двома коронами, грифоном та кабаном*, тип Бріке № 1185 (ф. 306, № 236п) та тип Бріке №№ 1185, 1186 (ф. 306, № 254 п). В останній чверті: *риба в колі, над нею літери GC*, под. Бріке № 12430 ф. 312, № 32/3).

Польські філіграні: В першій половині XVI ст.: *Одворонж* (тип Лауцявичус № 1078: I, 7484). У середині XVI ст.: *козел на трьох пагорбах на гербовому щиті*, под. Лауцявичус № 3604 (ф. 313, № 12 та ф. 312, № 87); *орел над двома перехрещеними ключами на гербовому щиті*, под. Лауцявичус № 3559 (ф. 312, № 78); *герб Краківського капитула*, тип Лауцявичус № 1614 (ф. 301, № 54л) та под. Каманін № 353 (ф. 301, № 556п). В останній чверті XVI ст.: *одноголовий орел*, сх. Каманін № 360 (ф. 312, № 6); *герб із головою бика, короною і хрестом на щиті*, тип Каманін № 385 (ф. 306, № 254п); *герб краківського капитула*, под. Каманін № 353 (ф. 301, № 556 п); *у колі фортечна стіна і єпископська шапка над нею (герб Ежмала)*, тип Лауцявичус № 667 (ф. 301, № 143л), *лис*, тип Лауцявичус № 1904 (ф. 1, № 7462), *Леліва*, под. Лауцявичус № 2206 (ф. 1, № 2813), *Лебідь*, тип Каманін № 344 (ф. 313, 16); *герб Остоя*, бл. Лауцявичус № 2554 (ф. 306, № 27); *герб із головою бика, короною і хрестом на щиті*, тип Каманін № 385 (ф. 306, № 254п); герб, що є сполученням двох гербів – *Леліва* та *Лис* (ф. 301, № 143л) тощо.

Таким чином, слід визначити деякі закономірності, що впливають з наведених фактів. В українських рукописах початку та третьої чверті XVI ст. використовується переважно німецький папір, інколи – італійський, який надходив через Німеччину, де, незважаючи на власне виробництво паперу, італійський папір все ще мав великий попит¹¹. В останній чверті та наприкінці XVI ст. використовується вже лише польський папір. Окремі випадки свідчать про його використання на українських землях вже з середини XVI ст. (українська Тріодь цвітна, ф. 306, № 26п) і навіть першої третини XVI ст. (український Глумачний псалтир, ф. 313, № 7 та український

Збірник, ф. 308, № 553). Так, у Часослові з Уставом (ф. 301, № 74л) папір містить поряд з поширеною у цей період сілезькою філігранню *кабан* філігрань з польським гербом *Гоздава*, яка датується за альбомом Бріке 1554 р. (№ 7150), причому філігрань *кабан* датується за Лихачовим тим самим роком (№ 1755). В Апостолі (ф. 301, № 54л) поряд з філігранню *кабан* (Лихачов № 1754) зустрічається філігрань з гербом *Сокира* (Лауцявичюс № 1670) – обидві філіграні датуються 1554 р. – та *герб Краківського капитула* 1564 р. (Лауцявичюс № 1614).

Все вищесказане також властиве й для білоруських рукописів: на папері середини та третьої чверті XVI ст. є сілезька філігрань *кабан*, на папері останньої чверті та кінця століття – філіграні з польськими та литовськими гербами. Лише один білоруський рукопис (із записом писця) написаний на італійському папері з філігранню *ваги* (ф. 303, № 113).

Щодо рукописів російського походження, то вони, на відміну від українських, починаючи від другої чверті XVI ст., здебільшого написані на французькому папері протягом усього століття. За словами Лихачова, “бумага господствует в Голландии и по всему побережью Немецкого и Балтийского морей как лучший сорт, с которым не выдерживает конкуренции местное производство”¹². Це спостерігається протягом кожного десятиліття. Євангеліє апракос рубежу XV–XVI ст. (ф. 1, № 7453) містить кілька французьких філіграней: *долоня з чотирилисником над нею, глечик одноручний з двома смугами й хрестиком на кришці, агнець*. Стоглав (ф. 301, № 13) з колекції митрополита Макарія написаний у середині XVI ст. (1550–1560 рр.) на французькому папері з філігранями *глечик із літерами “RE” і глечик літерою “R”*. Кінець століття не є винятком. Так, “Устав церковний”, датований писцем 1590 р. (ф. 302, № 18), написаний на папері з філігранню *одноручний глечик із літерами “IR” і одноручний глечик з малюнком*; папір у “Службах російським святим” кінця XVI ст. (ф. 301, № 380п) містить низку різноманітних французьких *глечиків*, датованих за Бріке 1598–1600 рр. (*дворучний глечик з літерами “PM”, одноручний з літерами “VN” та глечик з літерами “DB”*). У Четвероєвангелії (ф. 1, № 3982) – *глечик дворучний з датою “1596”*.

Майже всі сербські рукописи, створені у різні періоди XVI ст., написані на папері венеційського виробництва. Це підтверджується рукописами, що репрезентують кожне десятиріччя, як і у випадку з російськими рукописами, незважаючи на їх меншу кількість. Так, “Трипіснець” 1519 р. (ф. 301, № 369п) має філіграні *рукавичка з п’ятилисником над нею, капелюх з п’ятилисником, ваги у колі з шести-*

кутною зіркою над ними, ножиці. “Тріодь пісна” (ф. 301, № 133л), що має дату в рукопису – 1522 р., має венеційські філіграні – *якір у колі, над ним шестикутна зірка, ваги в колі з шестикутною зіркою та дві схрещені стріли*. Синтагма Матфія Властаря (ф. 301, № 376л) середини XVI ст. має низку італійських філіграней: *якір у колі і зіркою над ним, капелюх, капелюх з чотирилишником над ним*. Євангеліє третьої чверті XVI ст. (ф. 301, № 12п) має ту ж саму філігрань *якір у колі*. Псалтир останньої чверті XVI ст. (ф. 301, № 4п), з якого зберігся лише фрагмент, і Мінея службова на липень 1571 р. (ф. 310, № 8) написані також на папері з філігранню *якір у колі з шестикутною зіркою*. Сербський рукопис кінця XVI ст. “Тріодь цвітна” (ф. 301, № 144л), датований 1593 р., написаний також на венеційському папері з філігранню *якір у колі з трилисником над ним*, “Трипіснець” кінця XVI ст. (ф. 301, № 368 п) має чотири італійські філіграні: *раковина, зірка і півмісяць, три півмісяці та три капелюхи* тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що встановлення основних закономірностей щодо походження паперу рукописів XVI ст., а також вивчення його динаміки сприяють визначенню локалізації як при попередньому ознайомленні з РК у випадку загального або вузько спеціального дослідження рукопису, так і у сумнівних випадках при детальному кодикологічному аналізі.

¹ Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. – Вильнюс, 1979. – С. 142.

² Там же. – С. 90.

³ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1923. – Vol. 3. – P. 550.

⁴ Лауцявичюс Э. Указ. соч. – С. 141.

⁵ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1923. – Vol. 2. – P. 295.

⁶ Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 2 – С. 374–380; Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Vol. 2. – P. 295–296.

⁷ Briquet C.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Leipzig, 1923. – Vol. 1. – P. 40–41.

⁸ Лауцявичюс Э. Указ. соч. – С. 117–119.

⁹ Там же. – С. 108.

¹⁰ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К, 1986. – С. 30; 48.

¹¹ Лихачев Н.П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы. – СПб., 1891. – С. 44.

¹² Там же. – С. 75.